

„Nézni a Tiszát”

A Tisza természeti és kulturális értékei

2019. Szabadka

Újvidéki Egyetem Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka

Kiadó:
Újvidéki Egyetem Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka

A kiadásért felel:
Josip Ivanović

Szerkesztette:
Raffai Judit

Szerzők:
Czékus Géza és Raffai Judit

A fényképeket Ágoston Attila, Czékus Géza és Raffai Judit készítették.

A 32. 40. 41. oldalon található fényképek a Vajdasági Magyar Művelődési Intézet által fenntartott Vajdasági Magyar Értéktárából való, a 39. oldalon lévő fotó a Fortepan gyűjteményéből, illetve a 36. oldalon és a belső borítón a Wikipédia, szabad enciklopédiából való.

Nyomdai előkészület:
Harangozó Attila

Nyomda
Grafoprodukt

Példányszám:
500

Miért kanyargós a Tisza, illetve hogyan keletkezett az örvény?

Egy 19. században Kanizsán lejegyzett eredetmagyarázó monda szerint a Tiszát Szent Péter teremtetten. E szerint Péter az ekébe befogott egy szamarat, és meghagyta, hogy a Tisza medre a szamar útvonulatát követve alakuljon ki. Mivel a szamar éhes volt, minden bogáncsért letért a kijelölt útról, ezáltal görbe barázdát szántva. Ezért lett a Tisza kanyargós.

A kanizsai monda szerint a tiszai örvény kialakulásáért is Szent Péter a felelős. Amikor egyszer Szent Péter és Krisztus Urunk a Tiszán utazott, Péter halásznak

állt. Halászat közben azt kérte Krisztustól, hogy könnyítsen a fölfelé való haladáson, és tegyen érte, hogy a Tisza egyik oldala fölfelé folyjon, míg a másik lefelé. Miután ezt Urunk megtette, a halászok nem becsülték a könnyítést, hálátlan módon káromkodtak munka közben. Ezt már Péter is megsokallta és kérte Krisztust, hogy állítsa vissza az eredeti állapotot. Ezt a Teremtő megtette, néhol meghagyva az örvényt, ahol felfelé és lefelé is folyik a víz. Ezért hívják az örvényt Szent Péter vizének.

TISZA

A Tisza forrásának a Fekete-Tisza forrását tekintjük. A Fekete-Tisza egybefolyik a Fehér-Tiszával (mindkettő Ukrajnában van), és mint Tisza folyik tovább. Torkolata Szerbiában, Titel/Stari Slankamen határában van. Öt országot érint. Szerbiában az alsó szakasza (Alsó-Tisza) van. Gyálánál lép az országba. Szerbia második leghosszabb és legnagyobb folyója.

Eredeti hossza 1419 km volt. Mint alföldi, lomha folyó, sok kanyart írt le. Gyakran kiöntött. Szabályozása 1846-ban kezdődött. A folyó mai hossza 962 km, ebből 780 km hajózható. Szerbiai hossza 165 km. A víz esése majdnem megkétszereződött, a vízfolyás felgyorsult, ezért a mederben kevesebb iszap rakódott le. A szabályozás ellenére az utóbbi 150 évben három nagy árhullám három nagy árvizet eredményezett (1879, 1970 és 2006). Hazánkban az 1970-es volt tragikus. Azt követően építették ki a mai gátakat. Emellett a Tisza több csatornát

is táplál, amelyek magas vízállás esetén nagy mennyiségű vizet tudnak tárolni.

Legnagyobb mellékfolyója a Béga (Bega), de a közel 100 km hosszú Csík-ér vize is a Tiszába siet. A Körös is a Tisza mellékfolyója (patakja). 1994-ben készült el a Tisza-Palics csatorna.

Nagy ökológiai problémát jelent a folyó visszaduzzasztása. A Vaskapu vízerőmű megépítésével egészen Újvidékig, a Törökbecsénél lévő, 1977-ben átadott gát pedig északon, az országhatárig duzzasztotta vissza a Tisza vizét. Ennek eredményeként lelassult a vízfolyás, szilárd hordaléka pedig sokkal nagyobb mennyiségben kerül a folyó aljára. A víz minősége folyamatosan romlik; csökken benne az oxigén mennyisége.

A Tisza életközösségét az úszó szervezetek, a fenéklakók és a víz felületén úszó, illetve vízben lebegő élőlények képezik.

Czékus Géza

MARTONOS ÁRTÉRI ERDŐI

Az árterületeken, a vízben álló fűzfák szakállán jó ívóhelyet találtak a halak. A tiszai töltés kiépítésével a hullámtérre sokkal ritkábban kerül víz.

A 70-80 m széles ártér élővilága gazdag. A folyó jellegzetes part menti képét a fehér fűz adja. Az uralkodó fajok a fehér és a törékeny fűz, de a víz közvetlen közelében vannak a bokorfüzesek is.

Természetes úton került ide a fehér és a fekete nyárfa is. A töltés mentén, az erdőben van egy védelemre érdemes rezgőnyárfa. A múlt század második felétől széles sávot foglal el a gyors növéssű, telített kanadai nyár, a kartonpapír alapanyaga.

Egyre több helyen bukkan fel a körislevelű juhar. Sok a korhadó fa, gyakran a Tisza szállítja őket.

Az ártéri erdők leggyakoribb cserjéje a gyalogakác és a hamvas szeder, amelyek átjárhatatlanná teszik az erdőt. Több kúszó növény (lián) életre is az erdő. A parti szőlő, süntök és a sövényszulák a leggyakoribbak. A bokrokat tömegesen nővi be a parti szőlő, amely mint egy függöny húzódik végig a part mentén. Az aljnövényzetet jellegzetes, vízigényes cserjék és

lágyszárúak alkotják (nyílfű, virágkaka, zsióka, zsurló, sok sásfaj) és sok gyom uralja: galaj, keserűfű, rozsno, kutya-tej, árvacsalán, ligeti seprence stb.

Az erdőtől kissé távolabb nő a nagy aranyvessző, vérehulló fecskefű, fekete üröm, néhol a csalán. Nedves talajon vagy fák kérgén számtalan gomba-, zuzmó- és mohafaj található.

Az ártér állatvilága is gazdag: giliszták, szárazabb helyen sok rovar- és csigafaj él, a kidőlt fák alatt találnak menedéket és táplálékot a rovarok. A lepkék lárvái (hernyói) az erdő növényzetével táplálkoznak. „Emlékezetes” rovarok a gyötrő szúnyog és a közönséges kullancs. A gerincesek közül a különböző békafajok, a gyíkok, vízi-sikló jellemzik ezt az életközösséget. Számtalan madárfaj fészkelési vagy zsákmányszerzési helye. Megfigyelhetők az egerészölyv, egyes cinegefajok, erdei pinty, stiglic, zöldike, gyakran a szarka is, illetve a (dolmányos) varjúkolóniája. Az emlősök közül itt élnek az apró rágcsálók, a cickány, a vakond, a mezei nyúl, az őz és a róka.

Czékus Géza

INVAZÍV FAJOK - MARTONOS

Az emberi tevékenységek problémát okozó velejárója a különböző növény- és állatfajok véletlenszerű (esetleg szándékos) telepítése. Ezek a jövevény- vagy adventív fajok. Az özönnövények (invazív, „erőszakos” fajok) olyan, szinte kivétel nélkül jövevényfajok, amelyek tömegesen és gyorsan özönlének el egy-egy új területen.

Habár összesen mintegy 100 növényfajt tartunk özönnövénynek, mégis nagy gondot, gazdasági kárt okoznak. A hullámtereken, ártereken, kaszálóknak ilyen a gyalogakác és a zöld juhar. Az egy-két évig pihenő hullámtéri legelőket és kaszálókat eluralja a gyalogakác. Az ártéri erdőben a zöld juhar uralkodó fajjává vált, még a fűzzel szemben is!

A hullámterek az legveszélyeztetettebb élőhelyek egyike, mert a hajózás és a folyóvíz gyorsan terjeszti a magvakat.

Gyakoribb hullámtéri özönnövények még a következők: a parti szőlő, amely akár 20 m magasságig is felkúszik, a süntök – a rugószerűen felcsavarodó kacsai segítségével csak 7-8 m magasra kúszik fel. Dísnövényből lett özönnövény. Magas évelők: őszirózsafajok, az ugyancsak dísnövényként Európába került japánkese-rűfű-faj némelyike 1,5–4,5 m-t is elér. Áradáskor messzire eljut, mert letört gyökér- vagy szárdarabkáival is tud szaporodni. Az ártér üde színtoltjai a sárga virágú aranyvesszőfajok, amelyek olykor nagyon sűrű sarjtelepeket hoznak létre. A kaukázusi medvetalp óriási növéseivel hívja fel magára a figyelmet. Az évelő fűvek és sások közt nincsenek invazív fajok.

Helyenként megtalálhatók az elterjedt gyomnövények is (parlagfű, üröm stb.).

Czékus Géza

TISZAVIRÁGZÁS MAGYARKANIZSA

Június elején-közepén megelevenedik a Tisza és a Tisza-part is. Vannak, akik csónakba ülnek, hogy közvetlen részesei legyenek a tiszavirágzásnak. Eközben a vízben és fölötté élet-halál harc kezdődik, amely mindig az élet győzelmével ér véget.

Az agyagos partba vájt csőjáratokban három évig fejlődő tiszavirág (kérész) lárvák, amelyek algákkal és baktériumokkal táplálkoznak, évi 5-6 vedlést követően, tömegesen, egy időben hagyják el az iszapot és emelkednek a víz felületére. Előbb a hímek tömege jelenik meg, még egy utolsó vedlést követően (levetve ingecskéjüket) válnak ivaréretté. Valamivel később jelennek meg a nőstények, amelyek a magasba emelkednek, ott termékenyülnek meg. A hímek ezrei esnek vissza a víz felületére és fogják közre a nőstényt. Olyan ez, mint egy nyíló sárga rózsa (innen a „tiszavirág” elnevezés). A nőstények a hullámon még lerakják petéiket, majd ők is a hullámsírt választják. Terített asztalt jelentenek a halak, madarak és a békáknak számára is.

Ez a rovar egy kérészfaj (*Palingenia longicauda*), amely testhossza, a fejen

lévő csáppárral és a fartoldalékkal akár a 12 cm-t is elérheti, szárnyfesztávolsága pedig 6-7 cm. A kifejlett állat (ún. imágó) mindössze néhány órát él, ebbe az időbe csak a szaporodás fér. Nem táplálkozik. Az európai tiszavirágfajok közül ez a kérészfaj a legnagyobb.

Szerbiában Kanizsa környékén a legintenzívebb és a legszebb a tiszavirágzás. Fontos természeti örökségünk. Minden formáját törvény védi, nem szabad begyűjteni. Az ember a Tisza agyagos partját ezen a szakaszon változtatta meg a legkisebb mértékben, ezért itt a legtömegesebb a tiszavirág.

Ennek hangsúlyozására alakították ki a kanizsai természetbarátok a Tiszavirág-tanösvényt Martonos felől érkezve, Kanizsa bejáratánál. Ez a természetes bemutatóhely közel egy km hosszú, az ártéri erdőn vezet keresztül. Élővilága változatos és gazdag. Hol közelebb, hol távolabb van a folyótól, de a vízről is megközelíthető. Padok és asztalok várják a pihenni vágyókat.

Czékus Géza

FEKETE GÓLYA

A Fekete gólya (*Ciconia nigra*) kevésbé ismert, és kisebb, mint a fehér gólya. Testhossza 95–100 cm, szárnyfeszítávolsága 144–155 cm, tömege 3000 g (3 kg). Csőre és lába élénkpiros. Háta, szárnya és nyaka fémfényű fekete. Hangja mély korrogás. Ritkán kelepel. Nem viseli el az ember jelenlétét. Nagyon félénk, vad, bizalmatlan. Élőhelye erdők közelében lévő mocsaras tisztások, ártéri erdők, folyóholtágak. Fészket természetes vagy természet szerű erdőrészekbe építi idősebb fára (akár 100 éves tölgyre vagy nyárra). Minden évben a saját fészkére tér vissza. Az április végén, május elején lerakott 4-5 tojásból a fiókák júniusban kelnek ki. Két hónap után tudnak repülni.

Fő táplálékforrása a halak, kétéltűek, rovarok, csigák, kígyók, apró emlősök.

Április közepétől szeptember-októberig marad fészkelőhelyén. Téli pihenőhelye Dél-Afrika. Vonulásra készülve táplálékát szántóföldeken, legelőkön keresi. Magyarországon a legnagyobb népességük a Gemen-

ci-erdőben van. Szerbiában az Obedi-lápon mintegy 70 pár, a Duna és Tisza menti erdőkben legfeljebb 200 pár költ.

A Tisza mentén három feketególya-fészekről tudunk. Ezek közül ma a Magyarkanizsától északra lévő, a Majomszigettel szembeni, a 150. fkm-nél, a bánáti oldalon lévő erdőszéligben (2015-től, az idén is visszatértek) és Adánál, a híd közelében lévő lakott.

Egyetlen ellensége van, az ember. A költőhely háborítása és az erdőgazdálkodás, erdőrendezés jelenti számára a legnagyobb veszélyt. Élőhelye folyamatosan szűkül vagy teljesen megszűnik. Ennek függvényében csökken a fiatal állatok száma. A fekete gólyák védelme az élethelyük háboríthatatlanságában áll. Egyes becslések szerint tavasszal az elköltözött madarak $\frac{3}{4}$ része jön csak vissza. Hazánkban is szigorúan védett. Élőhelyük háboríthatatlanságára a hatóságok külön odafigyelnek.

A Tisza menti fekete gólyákról még nem jelent meg publikáció.

Czékus Géza

A HÓD

A hód (*Castor fiber*) eredeti elterjedési területe Eurázsia. Régóta keresett árucikk a húsa, gereznája (szórméje) és mirigyváladéka (hódpézsmája). Kíméletlen vadászata miatt Európában a 19. századra csak négy, életerős elszigetelt populációja maradt, amelyek egyes területeket visszahódítottak. Szegeden már 1988-ban észlelték jelenlétét. Az 1990-es évek elején történt meg első magyarországi visszatelepítésük (Szegedtől északra és a hódmezővásárhelyi Holt-Tiszába is telepítettek). Számuk folyamatosan nő. Becsült magyarországi számuk 2011-ben több mint 900 volt. Szerbiában hiteles telepítésről csak Zsaviváról (Sr. Mitrovica közelében, 2004-ben) tudunk.

A vajdasági Tisza-szakaszban is előfordulnak. Adorjánnál (Prokopnál), Padénál, Szanádnál. Gyálaréten engedtek szabadon 8 példányt, ezek közül telepedett meg 6 a Majomszigeten. Itt 2019 tavaszáig, a sziget fáinak kivágásáig éltek. A háborgatás következtében elmenekültek. A Kaniža-Zenta tiszai partszakaszon több megrágott fa utal jelenlétükre.

Az erdős partvidékű, ágakkal gazdagon borított folyók környékét keresik. Hódvárukat, azaz a kotorékukat a föld alatt készítik, amely járatai a víz felszíne alatt nyílnak, de belseje mindig száraz marad.

Növényevők. Fák kérgét, gallyakat, leveleket, lágyszárúakat fogyasztanak. Kotorékukhoz közel a fatörzsnél elrágott és kidöntött fák ágait gyűjtik össze télire. A vastagabb, hosszú ágakból szigeteket építenek, amely lelassítja a víz folyását és biztosítja, hogy a kotorék bejárata a víz alatt maradjon. Környezetüket kisebb-nagyobb gátak építésével módosítják, ezzel észrevétlenek maradnak a ragadozók számára. Éjszakai állat, jelenlétéről főleg nyomai árulkodnak.

A hód legfőbb ismertetője a hatalmas, rágcsálókra jellemző narancssárga metszőfoga és lapos farka, amellyel úszás közben jól kormányoz.

Májusban születnek meg a kishódok (1-5). Látnak, szőrzetük fejlett. Miután már tudnak úszni, akkor hagyják el a kotorékot. Családokban élnek. Élettartamuk kb. 15 év.

Czékus Géza

A TÖRÖKKANIZSAI KASTÉLYPARK

A Magyarokanizsa felől Törökkani-
zsára vízi úton érkezőnek szembetűnik
a kastélypark, amely szomszédságá-
ban kimagaslik a katolikus templom
tornya. A park előtt kis kikötő van, lép-
csőkön lehet feljutni a parkba. A be-
ne lévő épületek közül a legnagyobb
a Szerviczky-Shulpe-kastély (1793),
amely a Tisza melletti dombra épült.
Az 1816-os kataszteri térképen már a
park (francia kert) is be van jelölve. A
10 hektáros park 1975-től államvéde-
lem alatt áll, attól függetlenül, hogy
az egykori rendkívül gazdag flórája
mára igen megkopott. Tallián Emil
báró, főszolgabíró nevéhez fűződik a
település zöldítése. A parkot is ő ren-
deztette be. A Tisza-parti sétányt pl.
Olaszországból hozott hársfacseme-

téssel szegélyezte. Egyébként a park-
ban több mint 100 fafaj(ta) volt elül-
tetve. Igazi botanikus kert volt, amely
állapotáról főkertész gondoskodott. A
kastélyok mellett télikertek is voltak,
tele egzotikus növényekkel.

Mi maradt ránk?

A park egyes részei, különösen a
kastély (elhanyagolt, felújításra váró)
még az egykori patinás múltat idézi.
Félteve őrzött ez a park, aminek méltó-
ságát a ritka és öreg fák adják meg.
Ilyenek a megmaradt páfrányfenyők
(ginkgók), egy nagyon öreg és muta-
tós platánfa és az ugyancsak védett öt
tiszafa. Négy 200 év feletti kocsányos
tölgy is a régmúltat idézi.

Czékus Géza

A TÖRÖKKANIZSAI KASTÉLYPARK

Törökkanizsai kastélyparkban több védett műemlék is található: Szerviczky-Schuple-kastély (1793–1804); a törökkanizsai járási bíróság (1903) (ma községházaként szolgál); a gróf Maldeghem testvérek kastélya (1910), (ma könyvtárként működik); a Szent György Vértanú katolikus templom (1858) és a benne található oltárképek, köztük Székely Bertalan Szent-György-oltárképe (1858).

A kastélypark története 1781-ben kezdődött, amikor is görög-cincár származású, Marko Đurković-Szerviczky a bécsi udvartól megvásárolta a törökkanizsai birtokot. A parkban lévő kastélyok közül a legnagyobb a legrégebbi: a klasszicista stílusjegyeket viselő – a családba beházasodó Schulpe György neve után ma már Schulpe-kastély néven emlegetett – épület készült el legkorábban, 1793-ban. Építése Később házasság révén tulajdonába vándorolt, ez magyarázza a kastély ma ismert elnevezését. 1856-ban építette Feilitsch Fedor saját kúriáját, amely ma már községházaként szolgál. Az épületet később Tallián Béla tulajdonába került és itt helyezte el kivételes könyvtárát.

A Maldeghem-kastély a Maldeghem grófok rezidenciája, melyet 1910-ben építettek a historizmus jegyében. Később a kastély Tallián Emil tulajdonába került és itt kapott helyet a vadászatainak összegyűjtött trófea- és néprajzi gyűjteménye. A kastélyparkban botanikus kert is található, azaz a parkot Tallián Emilnek, a 19. század folyamán és a 20. elején összegyűjtött egzotikus növénygyűjteménye díszítette.

Tallián Emil nevéhez fűződik a vasútállomás és a városháza építése, a botanikus kert létrehozása, a szegényház és a kórház alapítása, az artézi kút fúrása. Emellett híres utazó és vadász volt. Bejárta Afrika, Ázsia és Dél-Amerika tájait, ahonnan különleges trófeákkal tért haza. Gyűjteményének jelentős részét ma a Szabadkai Múzeumban tekinthető meg.

A közeli Szent György katolikus templomban található Székely Bertalan és Than Mór által festett oltárképek és egyéb festmények.

Raffai Judit

ADORJÁN TERMÉSZETI ÉRTÉKEI

Adorján ökológiai szempontból is érdekes település, emellett az emberi hatások különböző típusai is megfigyelhetők. A kitűnő minőségű szántóföldeket több folyó- és állóvíz szabdalja fel. Ezek közül a legjelentősebbek az ártéri erdő, Körös-ér és annak torkolata, a Tisza-Palics csatorna kezdete, a Sárga kanális, Prokop (a Tisza holtága – Adorjáni-tó), hódok.

A Körös, mint vízvezető csatorna, Magyarországról ered, ottani hossza 37 km, 15 km-en határfolyó Szerbiával. Szerbiában kb. 29 km-es kis, lassú folyású patak (de nem szokott kiszáradni). Adorjánál torkollik a Tiszába.

1994-ben készült el a Tisza-Palics csatorna, amely vize a tó vizét frissíti

fel, illetve öntözésre is szolgál. Mivel a Tisza tengerszint feletti magassága alacsonyabb a Palicsi-tóénál, ezért a csatornán több helyen szivattyúval emelik fel a vizet, amely azután szabadon folyik tovább.

Adorján környéke kőolajban gazdag. A kőolajtárolókból 2000-ig itt töltötték át hajókba, uszályokba a naftát. Az olajszennyezés sokszor ökológiai katasztrófához vezetett. A háború óta ez a tevékenység megszűnt, de a csövek és a lámpatartó oszlopok és reflektorok még ott éktelenkednek az ártéri erdőben. Az olajszennyezések már nem láthatók.

Czékus Géza

SZANÁD - A TISZA A NÉPSZOKÁSOKBAN

A Tisza vidéke lakosságának népszokásaiban is szerepe van a folyó vízének. A bánáti szerbek körében a II. világháborúig gyakorolt szokás volt, hogy a hívek vízkeresztkor, azaz Bogojavljenje napján (január 19.) az egyházi vezetőjükkel körmenet formájában a folyóhoz mentek, ahol megszentelték a vizet, majd ebből a templomba, illetve otthonaikba vittek. A megszentelt vizet az elkövetkező évben számos módon, különböző rituális, mágikus funkciókkal, többnyire bajelhárításra használták. Szokásban volt több helyen ilyenkor a folyóban való jeges fürdőzés is, így Szanádon is. Amikor a körmenet kiért a Tiszához, a pópa egy keresztet dobott a vízbe,

amely után a hívek a jeges vízbe mártóztak és a kereszt után úsznak, aki a keresztet kihozta, azt megjutalmazták (Босић, 1985: 176). Ezt a szokást 2012-ben – hetven év után – Szanádon felújították. A rituális fürdőzés helyét a Tisza-parton egy felállított kereszt jelzi.

A Tisza mentén élő magyarok viszont húsvéti ünnepkör nagypéntekén, hajnalban fürödtek meg a folyóban. Ez a megmerítkezés is rituális jellegű volt, úgy tartották, hogy aki nagypéntek hajnalán a folyóban megmosakszik, egész évben egészséges lesz. Zentán csak a legények vettek részt az év első fürdőzésében (Nagy Abonyi, 2000: 13).

Raffai Judit

MI VAN A TISZA FENEKÉN?

A Tisza mentén élők szerint a folyó medre a tiszai élővilág mellett számos érdekességet rejt. Egyes elképzelések csak mondákban maradtak fenn, míg számos tény is ismerünk a régészeti kutatásoknak köszönhetően.

A Tisza-mederből a jégkorszak időszakából való csontleletek is előkerültek. Szekeres László régészeti összefoglalásából tudjuk, hogy a folyó fenekén „megtalálhatjuk a hideg éghajlat legjellemzőbb képviselőit, így az utolsó eljegesedés két vezérfajának, a mamutnak és a tarándszarvasnak a csontmaradványait. A Zentai Múzeumban őrzött, ide sorolható kövületek legnagyobb része a Tiszából, még hozzá két »csontbányából« származik. Az egyik a Magyarkanizsa feletti, a másik pedig az Adorján melletti Tisza-mederben található. Ezek a helyeken a Tisza olyan réteget mos, amelyben nagyobb mennyiségű csont hever. A kimosott csontokat azután a régebben még tevékenykedő halászok húzták ki

fenékhálóikkal” (Szekeres, 2000: 150).

Középkori leleteket is tartalmazott a Zenta-Hídfő régészeti lelőhely. A középkori Zenta „szeméttelpe a holt Tisza partján volt (kérdés, hogy a Népkert helyén húzódó mély meder nem volt-e akkor még aktív ága a Tiszának), ahol egyebek között a part ásása közben számos tudományos és művészettörténeti szempontból nagybecsű tárgy került elő. Több agyagedény, három ép, gótikus ízlésben készített kályhacsempe, valamint több hasonló a töredéke jutott be a múzeumba. Szerencsére. Az egyik csempén, amely vörösre égetett agyagból, máz nélkül készült (valószínűleg valamelyik budai műhelyben) Ádám és Éva paradicsomi megkísértésének jelene látható, míg a másikon egy férfi görnyedező alakja áll, akinek a hátán egy nő ül; a házas-ság szatirikus, középkori karikatúrái” (Szekeres, 1975: 778).

Raffai Judit

A ZENTAI CSATA

A 150 éves török uralom megdöntésében hatalmas szerepet játszott a keresztény sereg győzelmével végződő zentai csata, amelyre 1697. szeptember 11-én került sor a Savoyai Jenő herceg (1663–1736) által vezetett császári erők és a II. Musztafa (1664–1703) által irányított török szultán seregének az összecsapásával. A győztes fél oldaláról a csata stratégiájának kialakításában nagy jelentősége volt a Tiszának. A túlerőben lévő török sereg, Erdély megtámadására készülve, a Tisza mentén vonult északra, Zentánál hajóhidat vertek, és azon megkísérelték az átkelést a folyó bal partjára. A császári erők szeptember 10-én érték el a török egységet. Kihasznlva a török sereg átkelésből fakadó kettéválását – ugyanis II. Musztafa 100–50 ezer fős seregének része már a Tisza bal oldalán volt – Savoyai Jenő csapatai sikeresen harcba szálltak a Tisza jobb partján maradtakkal. Ennek hatására a török táborban zavar támadt, és a nagyobb harcászati állóképességgel rendelkező, de kisebb létszámú katonával rendelkező császári seregeknek sikerült legyőzniük a török egységeket. „A hagyomány úgy tartja – írja a város történése, Pejín

Attila –, hogy az Eugen-sziget a nagy számú összetorlódott török holttestekből képződött. (...) A diadal megünneplésére egyébként több emlékérem készült; egyikükön ott látható a Tisza folyamistene is” (Pejín, 2000: 4).

A török uralom megszűnését meghatározó csatának az emlékezete más területeken is erősen él a zentai nép körében. Népköltészetükben számos török mondatkörhöz tartozó szöveg utal a fontos ütközetre. Napjainkban ehhez a dátumhoz kötődik Zenta város napja, és több emlékhely és földrajzi név is hirdeti a város területén a győztes csatát. A Tisza jobb partján lévő sétányon a zentai csata emléktáblájával és harangtoronnyal, illetve a Városi Múzeum állandó kiállításán eredeti tárgyakkal, dokumentumokkal emlékeznek az ütközetre. A szecessziós stílusban épített városháza tornyában található a Zentai csata emlékkilátó, ahol a látogatók megismerkedhetnek az ütközet hadtörténeti dokumentumaival, a csata hőseivel, korabeli öltözetükkel és többek között egy makett segítségével a csata egyik 2000 figurával bemutatott jelenetével.

Raffai Judit

A ZENTAI TISZA-PARTI VADGESZTENYE-SOR

Zenta város fás szárú növényvilága is gazdag és változatos. A 19. század elejétől selyemhernyó-tenyésztés céljából ültettek fehér és fekete eperfákat, fehér akác és jegenyenyár-sorokat. Ezeket mára már más fafajok váltották fel.

1905-ben a Tisza-parti öreg sétányra fehér és hússzínű (közönséges és pirosló) vadgesztenyefák (=bokrétafák) (*Aesculus hypocastanum* és *Ae.x carnea*) sora került. Több is küzd az elmúlással. A kiöregedett példányokat folyamatosan, mind a mai napig újabb facsémekkel pótolják. A Tisza menti árvízvédelmi vonal felújításakor szinte minden zentai tudta, hogy a gesztenyefák többek, mint gesztenyefák. Számukra azonosak a településsel. A város jelképei. Cegédi Rudolf polgármester szavai is ezt támasztják alá (in Hajnal, 2019): „Nem titkoljuk azt sem, hogy büszkék vagyunk a zentaiságunkra, ..., amely akkor hatalmasodik el rajtunk, ha végigmegyünk a gyönyörű, vadgesztenyefa sorral övezett Tisza parti sétányunkon”.

Zenta népszerű vadgesztenyefás korzóját a századforduló előtti években felépült, patinás, tagoltabb rakpart „egyszerűsítésével” 1984-ben építették ki.

A helybeliek bokrétafához kötődését igazolja, hogy 2014 óta évente ültetnek el egy-egy vadgesztenyefát a Népkerthben az előző évben született kisbabák tiszteletére.

A fehér vadgesztenye a Balkánról és Kis-Ázsiából a 16. században került Közép-Európába. A tápdús, jó vízellátású talajt és a sok fényt meghálálja. A városi szennyezett levegőt és a sózott talajt nehezen viseli. Ezek a kedvezőtlen körülmények és a vadgesztenye-aknázómoly kártétele a lombzat korai sárgulásához vezet, gyakran másodvirágzáshoz is. A hússzínű vadgesztenye egy hibrid (keresztezett) faj. A városi levegő- és talajszennyezést jobban bírja. Ritkábbak rajta a levéltbetegségek, a vadgesztenye-aknázómoly sem támadja.

A Tiszavirág sétányon összesen 109 fehér és 24 hússzínű bokrétafa van.

Czékus Géza

A ZENTAI MOCSÁRI TÖLGYEK

A zenta-csókai hídtól a töltés mentén haladva, mintegy 2,5 m-re, az adorjáni folyókanyarnál, a töltés jobb oldalához közel, a Keresztes szomszédságában, a bekei gátórháznál található két hatalmas mocsári tölgy (*Quercus robur*). Igaz, a folyóról nem közelíthető meg, a vízi turizmus szempontjából jelentéktelen, viszont Zentáról akár a hajókázók is tehetnek egy gyalogos vagy kerékpáros kitérőt. Megéri!

Guelmino tanár úr 2000-ben 170 évesre becsülte őket, tehát ma közel 200 évesek. Az északi a nagyobb. A törzset másfél méter magasságban négy ember éri körül. Kerülete 690 cm. Átmérője mintegy 220 cm. A korona becsült átmérője 44 m. A fa mellett az ember eltörpül.

A másik példány valamivel „vékonyabb”. A koronája mindössze 30 m átmérőjű.

NÉPI TÁPLÁLKOZÁS A TISZA MENTÉN

CSÓKA

A Tisza mentének néhány étel tekintetében egységes népi gasztronómiája még napjainkban is megmutatkozik. Jól érzékelhető ez például a tejfeldolgozás területén. Például a Tisza mentének jellegzetes étele a vajalja, ami tej föléből, illetve vajból liszttel való berántással és sózással készül, amellyel egy tartósított, kenyérrrel fogyasztható tejterméket kaptak. A Tisza mente Bánsági falvainak (Csóka, Tiszaszentmiklós, Szaján) a jellegzetes étele volt a birkatúró, vagy temesközi gömölye.

„A birka korábban fontos szerepet játszott az itteni lakosság mindennapi szükségleteinek kielégítésében. Teje és húsa táplálékul szolgált, gyapjúja és szőre a ruházkodásban volt jelentős. A tarhó ezen a vidéken kizárólag birka-tejből készül. A vajdasági magyarság különbséget tesz a gömölye és a juhsajt között, pedig a kettő csaknem egyforma.

A Tisza mentén négy-öt kilós sajtokat is készítettek” (Beszédes, 2008: 21).

A Tisza menti juhászat hagyományainak köszönve a térség jellegzetes étele a birkapaprikás is. „A birkapörkölt a lakodalmak, közösségi ünnepek kedvelt, hagyományos főétele a Temesközben. Egyedi jellemzői: (1) készítéséhez a birka minden alkalmas részét fölhasználják: a combokon, nyakon, oldalason kívül a fejet (melyből a szemeket eltávolítják), a májat, szívet, tüdőt, a gégét is; (2) fontos a húсок üstbe rakásának sorrendje; (3) sok vöröshagymával és zúzott fokhagymával készítik; (4) zsiradékként libazsírt használnak; (5) köménnyel, törött borssal, édes és csípős törött paprikával fűszerezik. Az étel neve csak az utóbbi évtizedekben birkapörkölt, azelőtt birkapaprikás, még régebben paprikás birkahús volt.” (Kónya)

Raffai Judit

A TISZAI HAL ADA

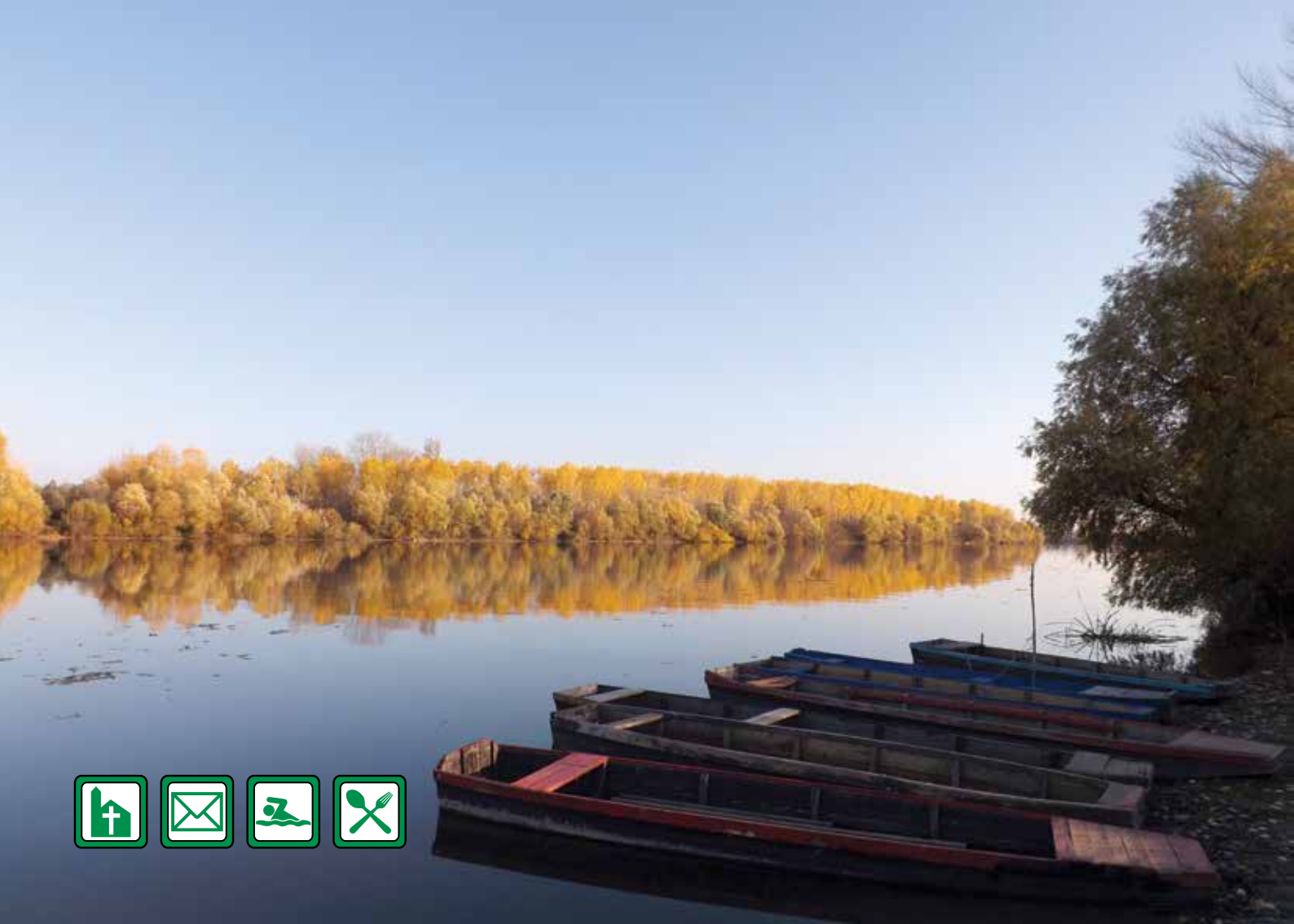

A Tiszán „1870-ben és 71-ben valami csudálatos nagy vizek voltak (...). No, hanem aztán ez a mély víz a halak paradicsoma volt. Úgy mondták, akkor több volt a Tiszában a hal, mint a víz. Ha inni akart valaki, mire észrevette – hal akadt a torkán” – írta 1930-as visszaemlékezésében Bitó János, a tiszai halászatot Csongrádtól Titelig kitűnően ismerő szegedi halász és fisér (halászgazda) (Bitó, 1993: 39). A 19. század utolsó negyedében a Tiszán végrehajtott intenzív árvízvédelem és folyószabályozás megszüntette a folyó természetes állapotát, ezzel a megszokott halgazdagságnak is véget vetett. Ennek a folyamatnak a folytatása, a 20. század közepétől elindított iparosodás és vízszennyezés, valamint vízlépcsők építése nem kedvezett a tiszai élővilágnak, így a halaknak sem. Háttérbe szorult a halászat, a hal feldolgozása és kereskedelme, valamint szerepe a Tisza melléke gasztronómiájában. Kiszorult a táplálkozásból számos tiszai halétel, például a sózott-füstölt hal, a halkocsonya, a sült mundéros hal. A halászok által készített ételek közül a polgári konyha a halászlét és a „rövidebb” lére eresztett halpaprikást vette át. A tiszai halászlét

már a 19. század gasztronómiája határozottan megkülönböztette a dunaitól. Ezen belül is eltérések vannak, a halászlé ma is egyedi recept alapján készül szinte minden tiszai településen, a folyóparti éttermek, csárdák jellegzetes ételeként.

„Igazi paprikáshalat csak bográcsban lehet főzni (...) – írja Tömörkény – A paprikáshal megkavarása „vétek és szentségtörés”. Ahogy függ a bogrács a szolgálta láncán vagy kötélén, azt még csak megrázni sem illik, legföljebb a fülénél fogva riszálni lehet rajta. Mert abban minden darab halnak a helyén kell maradnia egészen a megfőzésig. A bográcsba „előbb a fejek, azután a testes részek, halszárnyak, halfarkak kerülnek, mert ennek ez a formája, már előbb megsóztatván mindenek tudniillik. Jön a paprika is, meg az apróra vágott hagyma, mindig, minden abban az időben, amikor szükségeltetik, az pedig mindig mögmutati magát... (...) Azt mondják, hogy már az első kanál lé megkóstolásakor különbséget lehet tenni a tavi hal, a dunai hal és a tiszai hal között. Öreg halászok még arra is hitelnak, hogy nem szabad más vízben főzni a halat, csak tiszavízben. A többiben nem jó...”

Az évszázadok során a Tisza nemcsak mint ökológiai, hanem kulturális és gazdasági folyosóként is funkcionált, kitűnő közvetítő és összekötő szerepet játszva segítette a kulturális javak és a gazdasági eszközök, modellek átadását, átvételét. Olyan folyosóként szolgál, amelyen többek között emberek, információk, kereskedelmi cikkek, hagyományok áramlottak határokon keresztül.

Részben a Tisza által közvetített számos jelenségnek köszönhető, hogy a néprajzi szakirodalom a Tisza mentét (határtól Titelig tartó szakaszt) önálló néprajzi csoportnak tekinti, amelyre egy többé-kevésbé egységes népi kultúra jellemző.

A népi kultúrának számos eleme, ha nem is kizárólagosan, de dominánsan jelen van a térségben. Ide sorolhatjuk például a Tisza vonzáskörében elterjedt fából készült napsugaras oromzatokat. A Tisza mentéhez kapcsolható néhány jellegzetes, más területeken is ismert, mégis azoktól sok mindenben eltérő gazdasági tevékenység, például a halászat, a kosárfonás, a juhászat, a fűszerpaprika termesztése és feldolgozása stb. Itt kell megemlítenünk a Tisza menti falvak híres juhászdinasztiái által megőrzött

folklór és tárgyi néprajzhoz sorolható tudástanyagot, a népi táplálkozás néhány fogását, jellegzetes epikus folklórt, annak sajátos előadásmódját. Erre jó példa a moholi Zélity és Vlasity juhász család szellemi népi hagyománya (Burány, 2004, 2005.) Mindezek a jelenségek összeköthetők a török hódoltság utáni betelepítésekkel is, néhány falu (Martonos, Adorján, Csóka, Padé) magyar lakosságának szegedi eredetével, illetve az onnan hozott kulturális elemekkel is.

A térség kohéziós erejét növelte a Tisza menti városok kereskedelmi jellege. A Tisza és a rajta lévő átkelőhelyek a vasút térhódításáig fontos helyszínei voltak a kereskedelmi útvonalnak. Például a „zentai vásárookra, a Tisza mente népének találkozó és cserehelyére alkalmanként óriási állatcsordákat hajtottak föl. Az »országos« jelleget a gömöri fazekasok, az erdélyi dézsások és villaárusok, a Szerbiából és Boszniából érkező jószágkereskedők jelezték. A Tiszán tutajok százai úsztak le deszkával, olykor vasáruval, vagy terménnyel megrakottan” (Kósa, 1972: 145). A tiszai települések még a napjainkban is jelentős vásároknak a helyszínei.

Raffai Judit

ÉLET A TISZÁN PÉTERRÉVE

„A folyószabályozás előtti Tisza és vízvidéke szeszélyes áradásaival ugyan rettegésben tartotta a népet – írja Bálint Sándor –, de adott neki nádat, gyékényt, fát, szénát, halat, madarat, tojást, így biztosította a primitív népi önellátást, a helybenlakás legnélkülözhetlenebb feltételeit. Sokszor megvédte az ellenséges támadástól.” (Bálint, 1974/75: 339) A 20. század közepéig számos gazdasági tevékenységre használták a lakosok a folyót. A gyűjtögetés mellett itt történt a nagymosás, a kenderáztatás, vízimalmokban a gabona őrlése és a tutajukon, majd hajókon az áruszállítás. Az egyszerűbb tutajozás mellett „fokozatosan tért hódít a hajóközlekedés; először az áru-, majd a személyszállítás is (vontatott uszályokkal, illetőleg gőzhajókkal). A 18–19. század fordulójától kezdve egyre több teherhajó jelenik meg a Tiszán a napóleoni háborúk okozta gabonakonjunktúra folytán. Megnőtt a kereslet egyéb mezőgazdasági termékek iránt is. Míg az élőmarha szállítása továbbra

is szárazföldi úton, addig a gabonafélék, majd pedig a liszt szállítása egyre inkább vízi úton bonyolódott le, s még a 19. század második felében, a vasúti hálózat fokozatos kiépülése után is – a vízi út olcsósága miatt – sokáig népszerű maradt. A század második feléig Bács-Bodrog megyében a szárazföldi úthálózat sem épült még ki kellőképpen, így a folyami közlekedés elsőbbségét ez sem tudta komolyabban veszélyeztetni” (Pejin, 2000: 6).

A vízi közlekedés lehetővé tette számos használati cikk elérését, például tudjuk, hogy a sószállítás a Tiszán bonyolódott le; a sót az erdélyi sóbányákból hajóval hozták, vagy úsztatták le tutajokon.

A 18. század végén jelentkezett a Tisza két partját összekötő kompközlekedés, amely a 21. század elejéig fontos közlekedési eszköz volt a Tisza mentén. Megszűnésének tanúi lehetünk, komp a napjainkban már csak Péterrévénél működik.

Raffai Judit

ÓBECSEI NAPSUGARAS OROMZATOK

A napsugaras oromzatok a Tisza mente népi építészetének jellegzetes megoldásai, amelyek Magyarországon a Dél-Alföldön, a Tisza közelében, Vajdaság területén a Tisza vonalától keletre és nyugatra terjedtek el. A Tisza mentén még napjainkban is számos példája látható, például gazdag örökség található Zentán és Óbecsén.

A fából készített oromzatok alapmotívuma a nap, illetve a nap sugara, ennek a szimbólumnak a többféle megformálásával találkozhatunk a különféle változatok esetében a lécek és a kazetták ügyes, esztétikus elhelyezésével. Valószínűleg szegedi közvetítéssel került erre a vidékre. Beszédes Valéria kutatásai alapján tudjuk, hogy a vajdasági napsugaras házak építését a 19. század hetvenes éveiben kezdték meg

az itteni ácsok. Elterjedésénél szegedi párhuzamai minden bizonnyal mintaként szolgáltak, de az itteni mesterek továbbvariálták a lécekkel berakott kazettákat (Beszédes, 1989). Megjelenése kapcsolatba hozható a fűrészelt deszka és a fűrészmalomok 19. század második felében való elterjedésével. „A lehetőség és a kivitelezési mód egybehangelése a háttere a jellegzetes zentai napsugaras oromzatok kialakulásának is. – írja Valkay Zoltán – Az 1884-ben állított gőzfűrész, az olcsó úsztatott erdélyi fa, az árvíz utáni szegedi építkezések (1879) nélkül aligha jöhettek volna létre. A zentai iparosokat dicséri az anyag és stílus szép és változatos alkalmazása” (Valkay, 1997:)

Raffai Judit

AZ ÓBECSEI TÜRR ISTVÁN-ZSILIP ÉS A TÖRÖKBECSEI VÍZLÉPCSŐ

A Tisza szabályozásával lecsökkent a vízzel borított területek nagysága, megnőtt a művelhető földterületek nagysága és lehetővé vált a tiszai vízi közlekedés, amely a gazdasági fejlődés elengedhetetlen feltétele volt. Viszont igény mutatkozott a folyami közlekedés további fejlesztésére. Ezt a célt szolgálja mind a mai napig a Türr István-zsilip.

A Ferenc-csatorna (Duna-Tisza-Duna-csatorna), amely 1793–1802 közt épült ki, Bezdántól köti össze a Dunát a Tiszával. Ilyen módon leegyszerűsödött és felgyorsult a vízi gabonaszállítás. A Türr István-zsilip a Ferenc József-csatorna Tisza felőli torkolatánál áll Becsén.

Terveit Hainz Albert és Türr István készítették, de maga Gustave Eiffel is részt vett elkészítésében. A zsilip mellett felépített vízerőmű által termelt áram hajtja meg a zsiliprekeszeket. Ez világviszonylatban is új megoldásnak számított.

A Tisza-szabályozásnak sok bírálója akadt. A mederbe zárt folyó gyakran kiöntött.

Az 1950-es években más szemlélet kerekedett felül: víztározókat és vízlépcsőket kell a folyóra építeni! 1977-ben megépült a jugoszláviai Tisza-szakaszon az első és egyetlen vízlépcső, a törökbecsei és a vele kapcsolatban lévő csatorna a duzzasztott víz befogadására. A vízlépcső ökológiai katasztrófák sorát eredményezte: lelassult, majdnem megállt a Tisza folyása (a lassulást Dél-Magyarországon is tapasztalják), ennek eredménye a hordalék lerakódása – a folyómeder eliszaposodása, a part menti állóvizekben új növényfajok jelentek meg, vagy példányaik elszaporodtak, egyes halfajok eltűntek, míg új fajok is megjelentek. Mivel a vízfolyás lelassult, a folyóba jutó szennyező anyagok sokkal lassabban vonulnak le, ezért pusztító hatásuk erőteljesebb és hosszabb ideig tart. Ennek a gyakori halpusztulás a legszembetűnőbb jele.

Czékus Géza

TÖRÖKBECSE – GYÖNGYSZIGET

A 15. századig Óbecse és Törökbecse története elválaszthatatlan volt egymástól, így a középkori Becse várának a maradványai Törökbecse területén találhatóak, „... egy tiszai szigeten volt a régi becsei vár, melynek létezése már 1342. év óta okmányilag bizonyítható és a melyet az 1699. évi karloviczi béke értelmében le kellett rombolni. Alacsony vízálláskor romjai még most is láthatók” – írja róla Iványi István 1909-ben. A vár csekély a folyómedri maradványai a Tisza bal partján, Törökbecse területén találhatóak a gáton túli részen.

Törökbecse a török hódoltság alatt nem pusztult el. A történelem során a településnek számos birtokosa volt, közülük kiemelkedik Rohonczy Gedeon (Pest, 1952 – Budapest, 1929) országgyűlési képviselő, író, jégtáncos és kiváló zöldség- és gyümölcsstermelő, aki anyai ágról az 1782 óta a települést birtokló Szissányi család leszármazott tagja volt és idővel megörökölte a törökbecsei uradalom egy részét.

Rohonczy Gedeon 1878-tól Gyöngyszigeten létrehozta hatalmas kertészetét és felépített családi kúriáját. „Ottani kertészete termékei Európa-szerte híresek” – írta róla a korabeli életrajzíró

(Szinyeyi,). A Tiszagyöngye dinnyefajta nemesítő munkájának az eredmény, amelyet Pesten, Bécsben, Berlinben és Párizsban értékesített (Kalapis, 2003. 79.). Rohonczy gazdasága kiemelkedett különleges szőlészete tekintetében is. „Birtoka 650 kat. holdra terjedt ki, ahol 100 kat. holdon termesztett 120 különböző fajtájú szőlőt.” (Mód, 2012: 8) 1890 körül Észak-Afrikából telepített szőlőfajtát, a krokánt, amelyet egyedi mikroklímája miatt csak a Gyöngyszigeten sikerült meghonosítani. Kertészete a marketing szempontjából is egyedülálló volt, különlegesen csomagolt zöldségeit és gyümölcseit Törökbecséről és Budapestről rendelések után egész Ausztriáig és Németországig eljuttatta. Termékeivel számos világhiálításon részt vett. (André, 2012)

A Gyöngysziget természetvédelmi szempontból is jelentős. Délnyugati részén húzódik Ó-Tisza-meder, amely a Tisza 19. század végi szabályozása során jött létre. 2018-ban ezt a területet a Gyöngyszigettel együtt védetté nyilvánították, így létre jött a Holt-Tisza – Gyöngysziget Természeti Park. A terület számos védett növény- és állatfaj élőhelye.

Raffai Judit

CIP